

Dagmar Narusson*TÜ ühiskonnateaduste instituudi kogukonnatöö lektor***Maarja Võrk***TÜ kogukondade arendamise ja sotsiaalse heaolu õppekava esimese lennu magistrant*

Tegevusjuhendajad kui kogukonnas taastumise toetajad

KOKKUVÕTE

Kogukonnas kohanemine ja selle liikmetega vastastikuste suhete loomine ning kujundamine on erihoolekandeteenuseid kasutavale vaimse tervise raskustega inimesele¹ ülimalt tähtis. Personaalse taastumise protsessid leiavad aset kõige paremini avatud kogukonnas, kui inimene saavutab seal enesele väärtustatud koha. Selleks vajatakse aga tegevusjuhendajate ja teiste inimeste toetust.

Artiklis esitatakse ülevaade uuringu tulemustest, mis võimaldavad mõista, kuidas tegevusjuhendajad juba praegu oma tegevusega nende endi tõlgenduses kogukonnas taastumist toetavad ja kuidas niisugust tööd edendada. Andmete kogumiseks intervjueriti Eesti kolme linna tegevusjuhendajaid, kes töötavad kogukonnas elamise teenust saavate inimestega.

Uuringust selgus, et tegevusjuhendajad üldjuhul teadvustavad oma rolli vaimse tervise raskustega inimeste kogukonda lõimimisel ja otsivad selle hõlbustamiseks erinevaid mooduseid. Selleks tuleb inimesi võimestada, kujundades samal ajal kogukonnaliikmete hoiakuid. Tegevusjuhendajatele tuleks pakkuda rohkem tööalast tuge, kogemuste vahetamise võimalusi ja asjakohaseid koolitusi.

MÄRKSONAD

Personaalne taastumine, kogukonnas elamise teenus, kogukonnas vastastikuste suhete loomine

Hoolekande arengu tõttu on muutunud ka tegevusjuhendajate roll kogukonnas elamise teenuse kontekstis. Nende peamine

tööülesanne on toetada iga teenusekasutaja personaalset taastumist, pidades silmas kõiki personaalse taastumise alaprotsesse,

¹ Artiklis kasutatakse „vaimse tervise raskustega inimese“ mõistet (ingl *persons with mental health difficulties*), sest ühelt poolt on see neutraalsem (s.t ei eralda inimesi järsu piiriga meie-nemad, sest kellel ei tuleks ette vaimse tervise raskusi) ja teiselt poolt hõlmab nii psüühikahäiretega kui ka intellektipuudega inimesi.

sh toetades inimest, kui ta loob kogukonnas vastastikused suhted sel viisil, et need oleksid loomulikud, ja nii vaimse tervise raskustega inimesed kui ka kogukonna teised liikmed peaksid neid suhteid oma elu väärtuslikuks osaks (Narusson 2019, 2021a). Eristatakse kolme taastumise valdkonda: tervis (kliiniline taastumine), funktsionaalne taastumine ja identiteedi ehk inimese minakontseptsiooni taastumine (Pieters jt 2017). Kogukonnapõhised töötamisviisid keskenduvad seotuse kujundamisele, sest regulaarne suhtlemine teistega on seotud taastumise ja heaoluga (Gilchrist 2019, 60).

Kogukond kui vara

Kohad ja ümbruskond on igapäevaelu jaoks tähtsad, sest inimestel on paikadega emotsionaalne side ning ka sotsiaalsed probleemid paistavad välja kindlates geograafilistes asukohtades (Green ja Haines 2016). Kui erivajadustega inimesed asuvad elama naabruskonda, seisab kogukond silmitsi elukeskonna ja sotsiaalsete suhete muutumisega (Narusson 2021a). Väga sarnaste vaadete ja väärtustega või vastupidi, killustunud elanikkonna suhtumine teistsugustesse inimestesse ei pruugi olla salliv. Sellistes kogukondades on vaja kujundada avalikke ruume ja kohti, et hõlbustada sidusust ning samal ajal edendada võrdsust ja mitmekesisust (Gilchrist 2019).

Ainult ühte suletud kogukonda kuulumist peetakse inimesele ohuks: igapäevael peaks olema mitu paindlikku ajas muutuvat avatud rühma ehk kogukonda, kus osaleda (Gilchrist 2019). Sotsiaalsed sidemed väljaspool lähimat tutvusringkonda tugevdavad Gilchristi (2019) sõnul heaolu isegi siis, kui inimene on olnud kaua sotsiaalselt tõrjutud või kriisis.

Retsiprooksus ehk vastastikkus on kogukonna oluline väärtus, mis võimaldab

inimestel osutada teeneid, toetada üksteist ametlike lepingute või makseteta ning see juhuslik, kuid sageli tundlikult lihitatud abi aitab muuta elu elamisväärsaks ja avalduda kui immateriaalne vara (Gilchrist 2019; Narusson 2021a).

Nn tuttavad võõrad loovad turvalise koha tunde. Sellest on suur abi ka vaimse tervise raskustega inimesele.

Taastumise toetamine kogukonnas

Personaalse taastumise protsesside puhul kasutatakse üldjuhul CHIME raamistikku. CHIME on ingliskeelne akronüüm (*connectedness, hope and optimism about the future, identity, meaning in life ja empowerment*), mis tähistab viit olulist taastumise (eraldiseisvat) protsessi: seotust, lootust ja optimismi, identiteeti, elu mõtet ning enese võimestamist. Neid protsesse juhib (ja ka mõtestab) inimene ise, kuna vaid tema omab kontrolli oma personaalse taastumise üle. Kõrvalseisjad, sh tegevusjuhendajad, saavad inimest sel teekonnal toetada.

Lisaks tuleb spetsialistidel töös vaimse tervise raskustega inimestega järgida eetikapõhimõtteid ja inimõigusi ning töötada häbimärgistamise vastu (Martinelli ja Ruggeri 2020).

Selleks et kogukonda lõimumine oleks edukas, peab organisatsioon leidma sobivate omaduste ja väärtustega töötajaid ning neid koolitama.

Slade jt (2017) rõhutavad, et kõige rohkem tuleks toetada vaimsete raskustega inimese positiivse identiteedi arengut, seotust teistega, lootust, tähenduse leidmist ja kontrolli saavutamist oma elu üle. Goscha

(2020) lisab, et peamine taastumisressurs on kogukonnas. Kogukond annab sotsiaalse konteksti, mis mõjutab inimeste personaalset taastumist ja kus leitakse võimalusi oma eesmärgid saavutada (Narusson ja Wilken 2018; Goscha 2020). Vaimse tervise spetsialistidel, näiteks tegevusjuhendajatel, on keskne osa kogukonnaga seotuse loomise toetamisel – ollakse kui sild nii kogukonna ametlikes kui ka mitteametlikes võrgustikes; nende töö peaks sisaldama pereliikmete kaasamist ja võrgustikuliikmete üksteisega seostamist (Pieters jt 2017). Samuti on spetsialistide võimuses klaarida kogukonnas kogetavaid probleemolukordi, selgitades osaliste vaateid olukorrale ja inimeste õigusi ning aidates ootamatustega toime tulla (Gilchrist 2019; Narusson ja Wilken 2018; Ljungberg jt 2015).

Kõige rohkem tuleks toetada vaimsete raskustega inimese positiivse identiteedi arengut, seotust teistega, lootust, tähenduse leidmist ja kontrolli saavutamist oma elu üle.

Kogukonnapõhises töös vaimse tervise raskustega inimestega tuleks lähtuda tugevusemudelist (Goscha 2020; Narusson 2021b), mis rõhutab eelkõige inimese tugevaid, mitte nõrku külgi. Inimese võimed, teadmised, ellujäämisoskused, vastupidavus, isiklikud ja võrgustiku võimalused, soovid ja kõik teised tugevad küljed on kasvu ja muutuste allikas ning neile tuleks toetuda koostöö igas etapis (WHO 2021, 26). Seejuures tuleb lasta inimestel oma elu üle otsustada ja võtta turvalisi riske, sest inimeste enese asjatundlikkus on sama oluline kui spetsialistide kompetentsus (Pieters jt 2017).

Kui teenuseosutaja on seadnud eesmärgi lähtuda taastumisfilosoofiast, siis peab see väljenduma töötajate hoiakutes ja käitumises; taastumisväärtused peaksid olema ka organisatsiooni visiooni, missiooni ning juhtimisprotsessi osa (Martinelli ja Ruggeri 2020).

Kogukonda lõimumise toetamine

Taastumise toetamisele keskendunud spetsialistid on koolitatud isikukesksete ja dialoogiliste töötamisviiside alal (nt Avatud Dialoog), nende töö on kogukonnamööde (WHO 2021). See tähendab, et spetsialistidel on pädevus töötada nii inimese kui ka keskkonnaga, et taastuja kogeks positiivseid emotsionaalseid sidemeid sotsiaalse keskkonnaga (Narusson ja Wilken 2018). Seejuures võimestab keskkond või kogukond positiivse identiteedi ja eneseväärikuse kujunemist (Goscha 2020, 168).

Vaimse tervise raskustega inimeste kogukonda kaasamine nõuab kohalike algatuste ja mitteametlike võrgustikega koostöö arendamise võimet ning oskust jagada oma kogukonnasidemeid kolleegidega, et laiendada kogukonnaga lõimumise võimalusi veelgi (Webber ja Fendt-Newlin 2017). Spetsialistid, nt tegevusjuhendajad, ühendavad teenusekasutajaid kogukondliku tegevusega, annavad praktilist abi ja nõu kogukonda sulandumisel, sotsiaalse tegevuse ning vaba aja veetmise võimaluste kohta. Aktiivne osalemine kogukondlikus tegevuses muudab paigad tähenduslikeks, aitab luua usaldust ja iseseisvust ning samahaaval jõuda kogukonda sulandumiseni (WHO 2021).

Selleks et kogukonda lõimumine oleks edukas, peab organisatsioon leidma sobivate omadustega töötajaid ja neid koolitama. Töötada peab oskama vastupanu ja motivatsiooinappuse, avalikkuse

hoiakute ning ka klientide ambivalentsusega (Tee jt 2020).

Uuring

Uuringu² eesmärk oli saada ülevaade, kuidas tegevusjuhendajad kirjeldavad oma tööpõhimõtteid, senist tegevust, vajadusi ja võimalusi klientide kogukonnas kohanemise ning vastastikuste suhete saavutamise toetamisel ning kohaliku kogukonna liikmetega koostöö tegemisel. Selleks tehti 2021. aasta detsembrist kuni 2022. aasta aprillini poolstruktureeritud intervjuud viie tegevusjuhendajaga. Intervjuukava koostamisel toetuti varasemale uuringule (Narusson 2021a). Intervjuu põhiteemad olid taastumise mõtestamine, kogukonnas lõimumise senine praktika ja keerukus ning selleks tööks vajalikud oskused ja teadmised.

Kaasatus kogukonda võimaldab vaimse tervise raskustega inimestel rohkem suhelda, uskuda endasse ja kogeda, et ollakse teistega võrdväärne.

Uuringus osalesid tegevusjuhendajad, kelle igapäevatöö on juhendada kogukonnas elamise teenusel olevaid vaimse tervise raskustega inimesi. Intervjueeritavate staaž samas töökohas oli kaheksa kuud kuni viis aastat ja nad töötasid ühes kolmest linnast, kus viidi ellu Hoolekandeteenuste AS-i ning Tartu Ülikooli arendus- ja teadusprojekt.

Andmete analüüsimisel lähtuti temaatilise analüüsi põhimõtetest, mis võimaldas

teoreetilist paindlikkust ja kogutud andmeid teemade ning alateemade kaupa grupeerida, võrrelda ja tõlgendada (Braun ja Clarke 2006).

Tulemused

Uuringus osalenud tegevusjuhendajad mõistavad enda sõnul, et lisaks klientide igapäevaelu toetamisele ootab tööandja neilt tööd kogukonnaga. Töötajatel polnud päris selge, mil määral kuulub kogukonnaga suhete kujundamine nende tööülesannete hulka.³ „Nende tegevustega on nii ja naa. Tööandja tahab rohkem selliseid ühistegevusi küll. [...] võib-olla mulle pole selgitatud seda, miks ma pean kõike seda tegema“ (T4).

Teenuse kasutajate kogukonda lõimimiseks otsitakse erinevaid võimalusi. Mõned tegevusjuhendajad ütlesid, et lähtuvad enda ja vaimse tervise raskusega inimese eelistustest ning tugevatest külgedest ja leiavad otseselt huvidega seotud tegevust, näiteks lauluhuvilisele kooris käimine, kokkajatele hoidiste valmistamine jm. Mõnel juhul kaasatakse inimesi tegevusse, mis tegevusjuhendajale endale meeldib ja mis on kõigile naabraskonna elanikele lihtsasti kättesaadav, nagu rabamatkad vm. Siiski teevad tegevusjuhendajad kaasa ka asju, millega nad ise tavaliselt ei tegeleks, aga mida pakuvad teenusekasutajad. „Pean ise olema hästi avatud meelega [selle suhtes], mida tema tahab teha, et temal oleks see väljundi koht olemas, et ma ei õpeta neid kliente elama nii, nagu mina tahan, vaid nii, kuidas tema tahab“ (T5).

Intervjuudest selgub, et mõned tegevusjuhendajad mõtestavad kogukonnaga

² Uuring toimus Tartu Ülikooli ning Hoolekandeteenuste AS-i teadus- ja arendustöö projekti „AS Hoolekandeteenuste klientide retsiprookne lõimumine piirkonna kogukondade liikmetega ja tõendus põhiste teenuste pakkumine“ (2020–2023) raames.

³ Kliendi juhendamine ja toetamine sotsiaalses suhtes on ametijuhendi järgi üks tegevusjuhendaja tööülesanne ja see on esimene samm kogukonna suunal tehtavas töös.

lõimumise tähendust laiemalt ja teadvustavad ka, et taastumine ei hõlma (ainult) haigusega toimetulekut ega leia aset asutuse seinte vahel, vaid oma elu üle kontrolli saavutamiseks on oluline, et tekiksid vastastikused suhted kogukonnas. Töös kogukonnaga tuginetakse suuresti oma kogemustele ja tutvustele. Asja teeb keeruliseks see, et niisuguse tegevuse hõlbustamiseks ei jätku aega. „*Peaks olema lisainimene, kes neid kohtumisi jm korraldab. Meie käime vahetustega tööl ja nii võib suhtlus ära vajuda*“ (T1). Seetõttu tehakse seda tööd sageli ka oma vabast ajast.

Personaalse taastumise protsessi üle arutledes toodi välja erinevaid võimalusi, kuidas kogukonnaelus osalemine taastumist soodustab. Esiteks pöörati tähelepanu sellele, et see võimaldab vaimse tervise raskustega inimestel tavaellu sulanduda. Teiseks toodi välja, et täiskasvanud erivajadusega inimesele on igapäevaoskuste omandamine ja enda tugevate külgede avastamine argielu olukordades palju lihtsam (kui nt töötajaga vesteldes): kogukonnas toimetamine aitab oma huve avastada, hirme ületada, annab enesekindlust, arendab iseseisvust ja vastutisvõimet. Näiteks julgustab jõukohast tööd tehes saadud eduelamus ka kogukonnas oma võimeid proovile panema. „*Algul tundus ka, et ma ei oska mitte midagi peale hakata, aga siis lõpuks sai ta sellele pikaaegsele kaitstud tööle. Vaatasin, et inimesel tuleb nagu isegi elu sisse, et muutub avatumaks, julgemaks*“ (T3). Kolmandaks on taastumisel oluline suhete kujunemine, mis võtab aega ja õnnestub erinevalt. „*Väljapoole suhete loomine on väga individuaalne. Mõnele on see kerge, mõnele väga raske. Inimene, kes on terve elu olnud vanas süsteemis, nemad ei oska neid sidemeid väljaspool kodu luua. Usalduse võitmine võtab aega*“ (T3).

Kogukonnaliikmetega suhete loomist mõjutab ka see, kas elatakse maal või linnas:

väiksemas kohas tuntakse kogukonnas elamise teenuse kasutajaid poes ära, teretatakse, antakse nende käitumisele tagasisidet, kuid suuremates kohtades jäävad sinna elama asunud inimesed enamasti anonüümseks. Probleemide korral ei pöördu kaaskodanikud mitte tegevusjuhendaja poole, vaid kirjutavad ametlikult organisatsioonile.

Kontaktid naabruskonna elanikega tekiavad erinevates kohtades. Osadel inimestel tekiavad kontaktid tööl, koolis, trennis, laulukooris, bändis vm, teistel selliseid suhteid veel ei ole ja selle nimel on vaja edasi töötada. „*Mingil määral tahab igaüks ühiskonna osa olla*“ (T2).

Kogukonnaga lõimimiseks uusi tegevusvõimalusi kavandades hindavad tegevusjuhendajad koos inimesega, ega planeeritav tegevus osutu liiga riskantseks. „*Me mängime plusside-miinusustega seda olukorda paberil läbi. See annab talle mõtlemisaega ja ta saab aru, mis võib juhtuda*“ (T5), kuid üksmeelselt leitakse, et „*tuleb lasta proovida*“ (T5), kui inimest mõni eluvaldkond huvitab. Julgustamise kõrval peab siiski mõtlema ka sellele, et tagatud oleks toetus ja tagavaraväljapääs.

Eesti ühiskond ei ole veel valmis erivajadustega inimesi piisavalt aktsepteerima.

Kogukonda sulandumisel on keerulisi momente. Ühelt poolt tuleb ületada inimeste enesestigmat. „*No mis sa minusuguse haige inimesega ...kuidagi ütles nii*“ (T4). Vahel tunnetavad inimesed, et nad on kogukonnale vastumeelsed, neid kardetakse ja koheldakse erinevuste tõttu ebavõrdselt. Ette on tulnud, et kogukonnad on koostööst loobunud. Intervjuueeritavad tõid näiteks juhtumeid, kui mõne elamupiirkonna elanikud

ei nõustunud nende elukohta vaimse tervise raskustega inimestele korterite rajamisega või ei olnud tööandjad huvitatud erivajadustega inimeste töölevõtmisest. Ette oli tulnud ka keeldumist lubada inimesel tulla trenni spordisaali või võtta osa linnaosa kohvikutepäevast. „*Kui kuuldi, et mis diagnoos, siis kohe, et kohti ei ole ja praegu ei saa*“ (T2). Intervjueeritavad leidsid, et Eesti ühiskond ei ole veel valmis erivajadustega inimesi piisavalt aktsepteerima.

Tegevusjuhendajad tunnevad, et vaimse tervise raskustega inimeste suhete toetamiseks teiste kogukonnaliikmetega vajavad nad üksteise tuge ja uusi teadmisi. „*Vastastikune õppimine, kuidas teised oma klientidega käituvad või kuidas on avatud kogukonna lõimumise asi. Seda tahaks, et mitte, et keegi tuleks ja räägiks, et meil on siin nii, vaid ma tahaks seda ise näha. Kogemuste vahetamine viib edasi*“ (T5). Siiani on tuginetud enamasti isiklikele teadmistele ja oma kogemustele, kuid sooviti saada teistelt inspiratsiooni, et tekiks sünergia, kontaktid ja koostöö. Koroonaviiruse piirangute järel igatsetakse kohtumisi, mis ei oleks virtuaalsed, sest „... *tihtipeale nende pauside ajal tekib koostöö ... vabas õhkkonnas ... seal tulid kõige huvitavamad ideed*“ (T4).

Kogukonnas taastumist mõtestasid uuringus osalejad kui inimese iseseisvumisprotsessi, mille käigus paraneb haigusele vaatamata tema toimevõimekus. Kaasatus kogukonda võimaldab vaimse tervise raskustega inimestel rohkem suhelda, uskuda endasse ja kogeda, et ollakse teistega võrdväärne. Väga loodetakse, et üldine meelsus muutub erivajadustega inimeste suhtes avatumaks.

Kokkuvõte ja soovitused

Uuringust selgusid mitmed võimalused, kuidas saab edasi arendada vaimse tervise

raskustega inimestega töötavate tegevusjuhendajate tööd kogukonna suunal.

Erihoolekandeteenuste osutajad on hakanud rohkem rõhku panema kogukonda lõimumisele ja tegevusjuhendajaid julgustatakse selles suunas tegutsema. Siiski on töötajatel vaja paremat ülevaadet, mida neilt oodatakse ja kuidas tänapäeval mõtestatakse taastumist kogukonnas. Töö kogukonnaga peab olema veelgi selgemini kirjeldatud tegevusjuhendajate ametijuhendis. Samuti tuleks jälgida, et nende töökoormus võimaldaks inimeste kogukonda lõimumist mitmekülgset hõlbustada.

Kaasatus kogukonda võimaldab vaimse tervise raskustega inimestel rohkem suhelda, uskuda endasse ja kogeda, et ollakse teistega võrdväärne.

Kogukonnas elamise teenust osutavatel spetsialistidel on vaja pädevust, et töötada nii indiviidi kui ka kogukonnaga, et taastujal tekiksid positiivsed, emotsionaalsed ja turvalised sidemed ümbritsevate kohtade ning inimestega (Doroud jt 2018; Narusson 2021a). Spetsialistide ülesanne on hoida alal seda unikaalset protsessi (Narusson 2019). Uuringus osalenud tegevusjuhendajad tajuvad endal seda vastutust. Nad tunnevad ennast inimese ja kogukonna vahelülina ning mõistavad, et neil tuleb leida erinevaid suhtluse soodustamise viise, mis aitaks vaimse tervise raskustega inimestel turvaliselt leida oma koht kogukonnas.

Selle eesmärgi saavutamise muudab keerukaks ühelt poolt inimeste sisemisest enesestigmast lähtuv ja teisest küljest väliskeskkonnast tulenev vastuseis. Lõimumise hõlbustamiseks tuleb inimesi võimestada, pakkudes neile mitmekülgseid

tegevusvõimalusi, mille kaudu nad saavad avastada oma tugevaid külgi. Praegu otsivad tegevusjuhendajad võimestavaid tegevusvõimalusi pigem enda või kliendi huvidest lähtudes ja toetuvad seejuures oma kogemustele ning isiklikele tutvustele. Puudust tuntakse üksteisega kogemuste vahetamisest. Selgelt tuli välja ka koolitusvajadus, et paremini teada, kuidas kogukonnaga töötada. Koostööd tuleb teha kohalike algatustega, nii ametlike kui ka mitte-ametlike võrgustikega, et inimesed oleksid kogukonda kaasatud. Selleks et paremini toetada klientide personaalset taastumist ja kogukonda sulandumist, on töötajatel organisatsioonis vaja kolleegide kogemustuge ning ka teadmisi kogukonna toimimise ja kaasamise võimaluste kohta.

Samuti tuleb leida ja kujundada avalikke ruume ning kohti, kus edendatakse koos tegutsemist, kus kõik on teretulnud ja kus väärtustatakse võrdsust ja inimeste eripärsid ning võimestatakse kõiki kogukonnaliikmeid (Gilchrist 2019). Tegevusjuhendajad töid välja, et nii mõnigi kord ei suuda nad leida inimestele kogukonnaelus osalemise võimalusi just negatiivsete hoiakute tõttu. Seega tuleb ka kogukonda teadlikult arendada, mis Goscha (2020) järgi on sellise keskonna kujundamine, kus üksteist on lihtsam

toetada. Tegevusjuhendaja kui kogukonda sulandumise hõlbustaja (fasilitaator) peab tajuma kogukonnaliikmete erinevaid ootusi ja oskama pingetega toime tulla.

Kogukonnaelus osalemine võimaldab vaimse tervise raskustega inimestel tavaellu sulanduda.

Uuringu põhjal võib soovitada siduda personaalse taastumise mõtteviis vaimse tervise raskustega inimestele teenust osutavate asutuste igasse tegevusse. Tuleks korraldada arutelusid kogukonda loimimise võimaluste üle ja vahetada kogemusi nii asutuses kui ka laiemalt kogukonnas. Personaalse taastumise toetamisel ja kogukondlike võimaluste kättesaadavaks tegemisel saab töötajale toeks olla CHIME-raamistik, kus nimetatud personaalse taastumise protsesside toetamine peaks olema teenuse osutamise lahutamatu osa.

Tegevusjuhendajate väljaõpe ja täienduskoolitused peaksid põhinema Maaailma Terviseorganisatsiooni (WHO 2021) suunistel, kus rõhutatakse, et oluline on lähendada taastumise filosoofiast, inimõigustest ja kogukonna arendamise teadmistest.

Viidatud allikad

- Braun, V., Clarke, V.** (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101.
- Doroud, N., Fossey, E., Fortune, T.** (2018). Place for being, doing, becoming, and belonging: A meta-synthesis exploring the role of place in mental health recovery. *Health and Place*, 52, 110–120. doi:10.1016/j.healthplace.2018.05.008
- Gilchrist, A.** (2019). *The well-connected community. A networking approach to community development*. Policy Press: University of Bristol.
- Goscha, R. J.** (2020). *Strengths Model Case Management: Moving Strengths from Concept to Action*. University of Kansas Libraries. <http://hdl.handle.net/1808/30626> (26.02.2022).
- Green, G. P., Haines, A.** (2016). *Asset Building and Community Development*. SAGE Publications.

- Ljungberg, A., Denhov, A., Topor, A.** (2015). The art of helpful relationships with professionals: A meta ethnography of the perspectives of persons with severe mental illness. *Psychiatric Quarterly*, 86(4), 471–495.
- Martinelli A., Ruggeri, M.** (2020). An overview of mental health recovery-oriented practices: potentiality, challenges, prejudices, and misunderstandings. *Journal of Psychopathology*, 26, 147–154. doi:10.36148/2284-0249-353
- Narusson, D.** (2019). *Personal-recovery and agency-enhancing client work in the field of mental health and social rehabilitation: Perspectives of persons with lived experience and specialists* (Doktoritöö). Tartu Ülikool: University of Tartu Press.
- Narusson, D.** (2021a). *The well-connected community and opportunities to reinforce the persons with mental illness as citizens of the society* (Kirjutuslauauuring). Tartu Ülikooli teadus- ja arendustööprojekt „AS Hoolekandeteenuste klientide retsiprookne lõimumine piirkonna kogukondade liikmetega ja tõenduspõhiste teenuste pakkumine“.
- Narusson, D.** (2021b). *Lootuse hoidjale: suhtlus- ja nõustamiskused sotsiaal- ning kogukonnatöös: inimeste toimevõimekuse arengu toetamine*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Narusson, D., Wilken, J. P.** (2018). Recovery in the community: Relational and Cultural Sensitivity. *Journal of Recovery in Mental Health*, 2(1), 68–81.
- Pieters, G., Ruud, T., Van Weeghel, J., Bähler, M. ... Keet, R.** (2017). *Recovery for all in the community. Learning from each other. Consensus paper on fundamental principles and key elements of community based mental health care*. <https://assets-sites.trimbos.nl/docs/3297941c-f835-4f16-9b45-c4f1e02cf154.pdf>
- Slade, M., Oades, L., Jarden, A.** (2017). *Wellbeing, Recovery, Mental Health*. Cambridge University Press.
- Tee, H., Priebe, S., Santos, C.** (2020). Helping people with psychosis to expand their social networks: the stakeholders' views. *BMC Psychiatry*, 20, 29. doi:10.1186/s12888-020-2445-4
- Webber, M., Fendt-Newlin, M.** (2017). A review of social participation interventions for people with mental health problems. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 52, 369–380. doi:10.1007/s00127-017-1372-2
- WHO.** (2021). *Community outreach mental health services: promoting person-centred and rights-based approaches*. Geneva: World Health Organization.